

Explaining the historiographical approach of Rostam al-Tawarikh regarding the decline and collapse of the Safavid government (based on cultural factors)

Behdad Hoseini (Responsible author)¹ Roya Zarabi Hezarvand²

1. Faculty of Literature and Humanities, shahid Chamran University of Ahavaz (Responsible Author)

2. Faculty of Literature and Humanities, shahid Chamran University of Ahavaz

Received: 2025/11/29

Received in revised form: 2026/07/16

Accepted: 2026/10/24

Published: 202?/?/?

Abstract

The study and analysis of the content of the book Rostam-al-Tawarikh by Muhammad Hashim Asif, known as Rostam-al-Hikma, indicates that the collapse of the Safavid state is one of the key and prominent topics in his historiography. Therefore, the present article, by collecting data from the documentary-library type and using a descriptive-analytical approach, seeks to answer the main question: What was Rostam-al-Hikma's view and approach to the collapse of the Safavid state? The findings of this study show that Rostam-al-Hikma, in addition to paying attention to the role of political and military factors, adopted a functionalist approach based on a kind of cultural historiography relying on the intellectual and ideological aspects of the social structure, examined and pathologically analyzed the decline and collapse of the Safavid state. In other words, it should be said that Mohammad Hashem Asif, with his unique and innovative approach, has considered the collapse of the Safavid government to be due to the dysfunction of the system and apparatus of that government in various cultural, social, etc. sectors. This means that the agents of the various military and state institutions and organizations of the Safavid government, who previously caused the stability and consistency of the government and society through mutual dependence, interdepartmental coordination, and the performance of their respective duties, during the reign of Shah Sultan Hussein, by abandoning their specific functions and duties, either turned to excessive ambition and interference in unrelated matters or performed their duties with laziness and weakness. As a result of such a situation, the structure of the Safavid government has become inefficient and has gradually begun to decline and collapse. Keywords: Rostam al-Tawarikh, functionalism, Safavid, collapse, officials, religious authorities

Keywords: Bureaucracy, Seljuqs, Culture, Educational System, Military.

Cite as: Explaining the historiographical approach of Rostam al-Tawarikh regarding the decline and collapse of the Safavi government (based on cultural factors) . Iranian History of Culture

Owner and Publisher: University of Tabriz

Journal ISSN (online): 3060-8066

Access Type: Open Access

DOI: 10.22034/IHC.2026.70447.1123

Extended Abstract

Introduction

One of the most significant consequences of the collapse of the Safavid dynasty was its impact on the trajectory and orientation of Iranian historiography in the post-Safavid era. Among the historical texts from this period, Rostam al-Tawarikh—authored by Mohammad Hashem Asef, known as Rostam al-Hokama—stands out as a source that places considerable emphasis on the causes and circumstances surrounding the fall of the Safavid state. The content of this work reveals that the author approached the analysis of the Safavid collapse from a perspective distinct from that of other historians. Consequently, examining and deconstructing this unique viewpoint is of significant research importance; it serves to clarify the specific perspective and approach adopted by Rostam al-Hokama—a key historian of the post-Safavid era—regarding the fall of the Safavid dynasty.

Materials & Methods

Regarding the research methodology, this study employs a descriptive-analytical approach, utilizing documentary and library-based data collection methods. Consequently, the statistical population consists of documents and sources pertaining to the historiographical perspective found in Rostam al-Tawarikh concerning the decline and collapse of the Safavid state; the study aims to present an account of this subject by drawing upon available sources and documents.

Research Findings

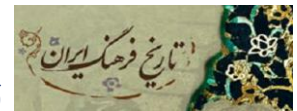
An examination of the historiographical approach in Rostam al-Tawarikh regarding the causes of the fall of the Safavid dynasty reveals that the author's perspective is both comprehensive and multifaceted. According to Rostam al-Tawarikh, the primary factors contributing to the collapse of this dynasty included the abandonment of the laws and traditions that sustained state affairs by the Shah and his officials; the erosion of national unity, fueled by intensifying religious intolerance on the part of the Shah and the religious establishment; the Shah's own misinterpretation and misunderstanding of the guidance and directives provided by religious figures; and the transfer of the reins of government into the hands of ignorant, incompetent, and treacherous officials.

Discussion of Results & Conclusion

An examination of the historiographical approach employed in Rostam al-Tawarikh regarding the collapse of the Safavid state reveals that the author's perspective is distinct and innovative compared to that of other historians. Moving beyond the conventional focus on political and military factors, the author analyzes the fall of the Safavids through a lens of cultural historiography, framed within a structural-functionalist approach. In other words, according to functionalist theory, had all the institutions and pillars of the Safavid state properly fulfilled their specific roles and functions, the cultural, social, and political order would not have been jeopardized, nor would the state's political structure have been compromised. Consequently, the failure to seek remedies for these crises and challenges led to the state's dysfunction and, ultimately, its collapse. It is important to note that while the character and actions of Shah Sultan Husayn accelerated the fall of the Safavid dynasty, the historical trajectory of the decline suggests that the process began long before his reign; thus, attributing the entire blame to his period of rule falls short of a profound, comprehensive, and realistic diagnostic analysis.

References

- Asef, Mohammad Hashem. (1978). Rostam al-Tawarikh. Edited by Mohammad Moshiri. Tehran: Pocket Books Joint-Stock Company [In Persian]
- Azad Armaki, Taghi. (2002). Sociological Theories. Tehran: Soroush Publications [In Persian]

- Baghi, Emad al-Din. (1998). Imam Khomeini's Leadership Styles for Mobilization during the Iran-Iraq War. Master's Thesis, Department of Sociology, Allameh Tabataba'i University [In Persian]
- Fakouhi, Naser. (2002). History of Anthropological Thought and Theories. Tehran: Ney Publishing [In Persian]
- Giddens, Anthony. (2008). Sociology (Fundamentals of Sociology). Translated by Manouchehr Sabouri. Tehran: Ney Publishing [In Persian]
- Gilanentz, Sarkis. (1965). The Fall of Isfahan. Translated by Mohammad Mehryar. Isfahan: Shahriyar Bookstore [In Persian]
- Hanway, Jonas. (1988). The Afghan Invasion and the Fall of the Safavid Dynasty. Translated by Esmail Dowlatshahi. Tehran: Yazdan Publications [In Persian]
- Haeri, Abdolhadi. (1993). The First Encounters of Iranian Thinkers with Two Aspects of Western Bourgeois Civilization. Tehran: Amirkabir [In Persian]
- Hazrati, Hassan. (2011). Research Methodology in Historiography. Tehran: Imam Khomeini and the Islamic Revolution Research Institute [In Persian]
- Krusinski, Tadeusz Juda. (1985). Travelogue of Krusinski. Translated by Abdolrazzaq Donboli. Tehran: Toos Publications [In Persian]
- Marashi Safavi, Mirza Mohammad Khalil. (1983). Majma' al-Tavarikh. Edited by Abbas Eghbal. Tehran: Sana'i and Tahouri Publications [In Persian]
- Ritzer, George. (2010). Contemporary Sociological Theory and Its Classical Roots. Translated by Shahnaz Mosamma-Parast. Tehran: Sales [In Persian]
- Ryan, Alan. (1988). The Philosophy of the Social Sciences. Translated by Abdolkarim Soroush. Tehran: Scientific and Cultural Publications [In Persian]
- Tabatabai, Seyyed Javad. (2002). A Prelude to the Theory of Iran's Decline. Tehran: Negah-e Mo'aser Publications [In Persian]
- Tavasoli, Gholam Abbas. (2006). Sociological Theories. Tehran: SAMT [In Persian]
- Walser, Cecilia Schuster. (1985). Safavid Iran from the Perspective of European Travelogues. Translated by Gholamreza Varharam. Tehran: Amirkabir Publications [In Persian]

Keywords: Rostam al-Tavarikh, functionalism, Safavid, collapse, officials, religious authorities.

تبیین رویکرد تاریخنگاری رستم‌التواریخ در باب انحطاط و فروپاشی حکومت صفویه (با تکیه بر عوامل فرهنگی)

بهداد حسینی^۱، رویا ضرابی هزاروند^۲

۱. دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران (نویسنده مسئول)

۲. دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران

دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۰۸ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۴/۲۵ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۸/۰۲ انتشار: ۱۴۰۵/۰۹/۰۹

چکیده

بررسی و واکاوی محتوای کتاب رستم‌التواریخ اثر محمدهاشم آصف معروف به رستم‌الحکما بیانگر آن است، که فروپاشی حکومت صفویه، از موضوعات کلیدی و برجسته در تاریخنگاری وی محسوب می‌شود؛ از این رو مقاله حاضر با شیوه گردآوری داده‌ها از نوع اسنادی-کتابخانه‌ای و بهره‌گیری از رویکرد توصیفی-تحلیلی درصدد است به این سوال اصلی پاسخ دهد که رستم‌الحکما چه دیدگاه و رویکردی به فروپاشی حکومت صفویه داشته است؟ یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که رستم‌الحکما در کنار توجه به نقش عوامل سیاسی و نظامی، با اتخاذ رویکردی کارکردگرایانه بر پایه نوعی تاریخنگاری فرهنگی متکی بر جنبه‌های فکری و اندیشه‌ای ساختار اجتماعی، به بررسی و آسیب‌شناسی انحطاط و فروپاشی حکومت صفویه پرداخته است؛ به عبارت دیگر باید گفت که محمد هاشم آصف با رویکرد خاص و نوآورانه خود، فروپاشی حکومت صفویه را ناشی از اختلال کارکرد سیستم و دستگاه حاکمیت آن دولت در بخش‌های مختلف فرهنگی، اجتماعی و... دانسته است. به این معنا که کارگزاران نهادها و سازمان‌های مختلف لشکری و کشوری دولت صفویه که پیش‌تر با وابستگی متقابل، هماهنگی میان‌بخشی و انجام وظایف مربوط به خود، موجب ثبات و قوام حکومت و جامعه بودند، در دوران حکومت شاه سلطان حسین با رها کردن کارکرد و وظایف مخصوص خود؛ یا به زیاده‌خواهی و دخالت در امور غیرمرتبط روی آوردند و یا با سستی و ضعف به انجام وظیفه پرداخته‌اند؛ در نتیجه چنین وضعیتی، ساختار دولت صفویه دچار ناکارآمدی شده و رفته رفته رو به اضمحلال و فروپاشی نهاده است.

کلیدواژه‌ها: رستم‌التواریخ، کارکردگرایی، صفویه، فروپاشی، کارگزاران، اهل دین

نحوه ارجاع: بهداد حسینی، رویا ضرابی هزاروند، "تبیین رویکرد تاریخنگاری رستم‌التواریخ در باب انحطاط و فروپاشی حکومت صفویه (با تکیه بر عوامل فرهنگی)". تاریخ فرهنگ ایران.

صاحب امتیاز و ناشر: دانشگاه تبریز

شاپای الکترونیکی: ۸۰۶۶-۳۰۶۰

نوع دسترسی: آزاد

DOI: 10.22034/IHC.2026.70447.1123

حکومت صفویه (۱۱۳۵-۹۰۷ق.) از آن نوع حکومت‌های بزرگ در تاریخ ایران محسوب می‌شود که فروپاشی و خلاء وجودی آن، موجب تأثیرات و پیامدهای بسیار سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، مذهبی، بین‌المللی و... برای جامعه ایران گردیده است. یکی از برجسته‌ترین تأثیرات فروپاشی این حکومت، تأثیر بر روند و جهت‌گیری تاریخنگاری ایران در سالهای پساصفویه بوده است؛ به گونه‌ای که بررسی آثار مورخان دوره افشاریه، زندیه و اوایل قاجار به عنوان ترسیم‌کننده جهان‌بینی و درک نخبگان فکری آن عصر نشان می‌دهد که مورخان از همان روزهای پس از سقوط صفویه تا نیمه اول حکومت قاجار به قلمفرسایی در مورد چرایی و چگونگی روند زوال و فروپاشی دولت تمرکزگرا و مقتدر صفویه پرداخته‌اند. در واقع باید گفت سقوط حکومت صفویه چنان حادثه بزرگ و تعیین‌کننده در جامعه ایران بود که تا سالیان بعد همچنان به عنوان یکی از موضوعات محوری در کانون توجه مورخان قرار داشته است. در میان متون تاریخنگاری دوره ذکر شده، کتاب رستم‌التواریخ اثر محمد هاشم آصف معروف به رستم‌الحکما، یکی از منابع تاریخی است که چرایی و چگونگی سقوط حکومت صفویه در آن بسیار مورد توجه قرار گرفته است.

محتوای این کتاب نشان می‌دهد که نویسنده با دیدگاه و رویکرد خاص و متفاوتی از سایر مورخان به آسیب‌شناسی فروپاشی حکومت صفویه پرداخته است؛ از این‌رو بررسی و واکاوی این نگرش متمایز، دارای ضرورت و اهمیت پژوهش می‌باشد؛ تا مشخص شود که رستم‌الحکما به عنوان یکی از مورخان اصلی دوران پساصفویه چه دیدگاه و رویکردی نسبت به سقوط حکومت صفویه داشته است. به نظر می‌رسد که محمد هاشم آصف در این کتاب بیش از آنکه به تحلیل عوامل سیاسی یا نظامی بپردازد با رویکردی کارکردگرایانه و از منظر تاریخنگاری فرهنگی به بررسی موضوع مذکور پرداخته است. بنابراین هدف پژوهش حاضر واکاوی این رویکرد خاص رستم‌الحکما نسبت به سقوط حکومت صفویه است. همچنین باید گفت این پژوهش با شیوه گردآوری داده‌ها از نوع اسنادی- کتابخانه‌ای و بهره‌گیری از رویکرد توصیفی- تحلیلی انجام شده است.

پیشینه و روش تحقیق

در مورد کتاب رستم‌التواریخ و نویسنده آن پژوهش‌های مختلف انجام شده است. یعقوب خزایی (۱۴۰۰ش.) در مقاله‌ای با عنوان «بازخوانی ابطال‌پذیرانه دو فرضیه برجسته در مورد رستم‌التواریخ» دیدگاه متضاد دو طیف از پژوهشگران را که یکی دسته از آنها رستم‌الحکما را مورخی هذیان‌گو، پندارگرا و متوهم دانسته و دیگری وی را متفکری با اندیشه‌ورزی نوین خوانده را بررسی و براساس روش ابطال‌پذیری پوپر دیدگاه اول را دارای اعتبار خوانده است. ابوالحسن فیاض انوشه (۱۳۹۰ش.) در مقاله تحت عنوان «پدیده رستم‌التواریخ؛ تاملی بر شخصیت محمدهاشم آصف و اثر تاریخی» با توصیف شرایط تاریخی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و جهانی زمانه رستم‌التواریخ، ماهیت تاریخی این کتاب و شخصیت نویسنده آن را مورد بررسی قرار داد.

شادی سالاری و یوسف رحیم‌لو (۱۳۸۳ش.) در مقاله‌ای دیگر با عنوان «انقرض سلسله صفوی از نگاه تاریخنگاران ایرانی پس از سقوط صفویه» کوتاه و مختصر به برخی از عوامل سقوط صفویه از جمله فساد شاه و درباریان و استفاده نامناسب از اعتقادات مذهبی از نگاه رستم‌الحکما اشاره کرده‌اند. جواد طباطبایی (۱۳۸۰ش.) در پژوهشی تحت عنوان «طرحی از نظریه انحطاط ایران» خیلی کوتاه به سقوط صفویه از نگاه محمد هاشم آصف در کتاب رستم‌التواریخ پرداخته است. عباس

مقاله پژوهشی

میلانی (۱۳۷۵ ش.) در پژوهشی با عنوان «رستم‌التواریخ و مساله تجدد» معتقد است که در کتاب رستم‌التواریخ مصادیق و نشانه‌های از اندیشه‌های نوین وجود دارد و مولف آن محمدهاشم آصف بخشی از موضوعات تجدد را با زبان خاص آن دوره بیان کرده است.

سید محمدعلی جمالزاده (۱۳۵۰ ش.) در مقاله دیگر با عنوان «رستم‌التواریخ و مولف آن رستم‌الحکما» به معرفی مولف و توصیف کتاب وی پرداخته و موضوعات و رخداد‌های ذکر شده در این کتاب را تشریح کرده است.

حمید صادقی و همکاران (۱۴۰۱) در مقاله‌ای تحت عنوان «از ظهور در پارادایم سنت تا افول در پارادایم مدرن؛ جایگاه صفویان در تاریخنگاری دوره قاجار» نگاه ستایش‌آمیز رستم‌الحکما به مقام و منزلت شاهان صفویه را مورد پژوهش قرار داده است. با وجود همه این پژوهش‌ها باید گفت یکی از موضوعات مهم و اساسی که تاکنون در مورد این کتاب، کمتر در قالب یک پژوهش مستقل و جداگانه مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است، رویکرد تاریخنگاری این کتاب در باب سقوط حکومت صفویه است؛ از این رو در پژوهش حاضر این موضوع به صورت مستقل و جداگانه مورد بررسی قرار می‌گیرد.

بحث (متن مقاله)

مبانی نظری

یکی از نظریات عمده در علوم اجتماعی که می‌توان فروپاشی دولت‌ها را در چارچوب آن تحلیل کرد، نظریه کارکردگرایی است. این نظریه از اواخر دهه ۱۹۳۰ م. تا اوایل دهه ۱۹۶۰ م. برجستگی خاصی در میان نظریات علوم اجتماعی داشته است. بنیان‌گذاران اصلی و تاثیرگذار مکتب کارکردگرایی سه جامعه‌شناس برجسته «آگوست کنت^۱، هربرت اسپنسر^۲ و امیل دورکیم^۳ بودند» (ریترز، ۱۳۸۹: ۱۲۱). با این وجود باید گفت بنیان‌گذار نظریه کارکردگرایی در چارچوب روش‌شناختی، امیل دورکیم بوده است. در واقع این دورکیم بود که رهیافت کارکردی این نظریه را در علوم اجتماعی تبیین و آن را به کار برد. بررسی نظریه کارکردگرایی نشان می‌دهد که شاخص‌ترین مفهوم در این نظریه واژه کارکرد می‌باشد که «به معنای نتیجه و اثری است که انطباق یا سازگاری یک ساختار معین یا اجزای آن را با شرایط لازم محیط فراهم می‌آورد» (گولد و کوکب، ۱۳۷۶: ۶۷۹)؛ به عبارت دیگر کارکرد «به مجموعه فعالیت‌های گفته می‌شود که در جهت برآوردن یک نیاز یا نیازهای نظام انجام می‌گیرد» (ریترز، ۱۳۸۹: ۱۳۱).

در مورد تعریف کارکردگرایی نظریه‌پردازان و پژوهشگران دیدگاه‌های مختلفی را ارائه کرده‌اند؛ آنتونی گیدنز^۴ در تعریف آن معتقد است «کارکردگرایی دیدگاه نظری است که بر پایه آن می‌توان رویدادهای اجتماعی را به بهترین وجه برحسب کارکردهایی که انجام می‌دهند؛ یعنی کمکی که به دوام و بقای جامعه می‌کنند تبیین کرد» (گیدنز، ۱۳۸۷: ۸۰۰). عده‌ای دیگر کارکردگرایی را «به عنوان شبکه سازمان یافته‌ای از گروه‌های در حال همکاری و تعاون که به شیوه‌ای تقریباً منظم و منطبق با قوانین و ارزش‌های که بیشتر اعضا در آن شریک‌اند و به شکل متوازن و هماهنگ عمل می‌کند تعریف کرده‌اند» (آزاد

^۱.August Count

^۲.herbert spencer

^۳.emile durkheim

^۴-Anthony Giddens

مقاله پژوهشی

ارمکی، ۱۳۸۱: ۲۰). بررسی تعاریف مختلف از کارکردگرایی نشان می‌دهد؛ بنیان این نظریه بر این واقعیت استوار است که «کلیه سنن، مناسبات و نهادهای اجتماعی؛ دوام و بقایشان به کار یا وظیفه‌ای بستگی دارد که در نظام اجتماعی کل بر عهده آنها گذاشته شده است» (باقی، ۱۳۷۷: ۳۲).

به طور کلی آنچه از دیدگاه و اصول این مکتب برمی‌آید آن است که کارکردگرایان معتقدند «جامعه همانند ارگان زیستی بزرگی است که اعضا و جوارح مختلف آن هر کدام وظیفه و کار معینی را انجام می‌دهند و انجام درست این وظایف به نوبه خود چون به کلیت نظام و حفظ آن کمک می‌کند؛ ضروری و اجتناب‌ناپذیر است... همچنین باید گفت از دید این نظریه از آنجایی که اجزای سازنده یک جامعه، دارای ارتباط متقابل‌اند؛ باید به گونه‌ای عمل کنند که با اجزای دیگر سازگار باشند؛ وگرنه ناسازگاری اجزای سیستم اجتماعی، موجب تجزیه و تضاد بین اجزا و نابودی آن خواهد شد» (توسلی، ۱۳۸۵: ۲۳۶).

مهم ترین گزاره‌های نظریه کارکردگرایی نسبت به ماهیت جامعه به شرح زیر می‌باشد:

الف) تلقی جامعه به مثابه نظام: مطابق این دیدگاه جامعه به عنوان نظام کل، مرکب از اجزای تلقی می‌شود که دارای نیازها و ضرورت‌هایی هستند و اجزای تشکیل دهنده آن باید در مسیر برآورده شدن نیازها عمل نمایند تا بتوانند بقا جامعه را تضمین نمایند (راین، ۱۳۶۷: ۲۲۳).

ب) وابستگی متقابل اجزای نظام: پیوستگی و وابستگی متقابل اجزا نظام، یکی از فرضیه‌های زمینه‌ای در الگوی کارکردگرایی است. مفهوم پیوستگی به نوعی پیوند مستقیم و محسوس میان اجزا و عنصر مختلف نظام به مثابه یک کل اشاره دارد، مفهوم پیوستگی در این گزاره به معنای تابعیت متقابل است؛ یعنی هر جز به جز دیگر وابسته است و از آن تاثیر می‌پذیرد اما تاثیرپذیری به یک گونه و به یک شدت انجام نمی‌گیرد (فکوهی، ۱۳۸۱: ۱۶۲).

ج) سلطه رابطه کارکردی میان اجزا: تمثیل جامعه به ارگانیسم بیانگر این مطلب است که رابطه عناصر تشکیل‌دهنده ساختار اجتماعی با همدیگر و با کل جامعه از نوع رابطه کارکردی است که در تحلیل این اجزا، کارکرد آنها در تامین نیازهای نظام در کانون توجه قرار می‌گیرد. نتیجه این سخن این است که تمام موجودیت با حرکت اجزا و کل آن منطقی است و به غایتی مشخص می‌رسند (فکوهی، ۱۳۸۱: ۱۶۳-۱۶۲).

د) وحدت کارکردی: کارکردگرایی بر این باور است که پدیده‌های اجتماعی الگومند و دارای کارکرد بوده و برای بهترین منظور به وجود آمده‌اند و می‌بایست از طریق کارکردهای آنها بررسی شوند. به همین دلیل کارکردگرایان علت وجود بعضی از الگوهای اجتماعی به ظاهر بی‌کارکرد را از طریق کارکردهای مخفی و پنهان آنها توجیه می‌کنند (گولدنر، ۱۳۸۳: ۴۵۴).

ه) عمومیت کارکردی: مطابق این اصل همه صورت‌های فرهنگی، اجتماعی و ساختارها دارای کارکرد مثبت‌اند. از نظر کارکردگرایان پدیده‌های فاقد کارکرد یا کارکرد منفی به مثابه پلیدی‌های اجتماعی وجودشان قابلیت بقا ندارند؛ زیرا در تامین نیازها با همنوایی با ضرورت‌های نظام موفق نیستند، پس این پدیده اجتماعی تا زمانی وجود دارد که دارای کارکرد مثبت باشند و در صورت از دست دادن آن از بین می‌روند» (ریتزر، ۱۳۸۹: ۱۴۴).

و) ضرورت کارکردی: مطابق این اصل، هر امر اجتماعی دارای کارکرد منحصر به فرد است که هیچ امرهم سنخ نمی تواند بدل آن واقع شود. به بیان دیگر، این گزاره گویای آن است که موجودیت کارکردها، گویای وجود یک غایت و وجود این غایت گویای ضرورت وجود آن کارکردها و در نهایت آن عناصر است» (ریتزر، ۱۳۸۹: ۱۴۴).

مطابق این نظریه جامعه به عنوان نظام کل، متشکل از اجزا و عناصری است که همه آنها در شکل مطلوبشان در حفظ ثبات جامعه و در نتیجه بازتولید جامعه از نسلی به نسلی بعدی سهیم هستند و هر یک باید کارکردهای خاصی را برای بقای کلی سیستم و دیگر اجزای آن انجام دهند. لذا خروج از این قاعده و اختلال در کارکرد اجزا، دولت را دچار وقفه نموده و رفته رفته ناکارآمد می سازد. براساس آنچه در مورد نظریه کارکردگرایی گفته شد باید گفت بررسی و مطالعه روند انحطاط و سقوط حکومت صفویه به ویژه در اواخر عمر این حکومت نشان می دهد ساختار این دولت که به مثابه یک نظام واحد دارای وابستگی متقابل و به هم پیوسته، وحدت کارکردی و رابطه کارکردی میان اجزا بوده است، دچار خدشه و در نهایت فروپاشی گردیده است. بررسی تاریخنگاری دوران پساصفویه در عصر افشاریه، زندیه و اوایل عصر قاجار نشان می دهد، در میان مورخانی که مسئله سقوط حکومت صفویه را در آثار خود بازتاب داده اند، محمد هاشم آصف معروف به رستم الحکما صاحب کتاب رستم التواریخ از معدود مورخانی است که نگاه و رویکرد کارکردگرایی به فروپاشی حکومتها داشته است. در پژوهش زیر سقوط صفویه از نگاه این مورخ براساس نظریه مذکور مورد بررسی قرار می گیرد.

۴. معرفی رستم التواریخ و مولف آن

رستم التواریخ اثر محمد هاشم آصف معروف به رستم الحکما است. وی «در سال ۱۱۷۹ یا ۱۱۸۰ ق. در شهر شیراز متولد شد. پدر وی امیرحسین خوش حکایت نام داشت و تا زمان آقامحمدخان قاجار در قید حیات بوده است» (آصف، ۱۳۵۲: ۳۰۶). آنطوری که رستم الحکما خود می نویسد وی و خانواده اش «در دوران کریم خان زند در شیراز زندگی می کردند؛ ولی بعد به اصفهان رفتند. در اصفهان به قول خودش پای در دایره شاعری و انشاگری نهاد و در دوران حکومت چهارساله علی مرادخان زند در اصفهان هفده سال داشت و در دبستان مشغول به درس خواندن بود» (آصف، ۱۳۵۲: ۵۶، ۱۹).

براساس گزارش وی در باب زندگی نامه خود «از چهارده سالگی تا بیست و پنج سالگی در حالی که مخارجش بر عهده پدر بود ایام را صرف مطالعه و یادداشت برداری از علوم مختلف کرد... او در دوران سلطنت فتحعلی شاه خود را به دربار قاجار نزدیک کرد و از شاه لقب جدید صمصام الدوله و منصب سرکشیک باشی شاه را دریافت کرد» (آصف، ۱۳۵۲: ۲۱۴). از تاریخ مرگ او خبری در دست نیست، اما بنابر مندرجات کتابش می توان به حیات او تا میانه قرن سیزدهم (۱۲۵۰ ق.) باور داشت. آنچه از سخنان محمد هاشم در مورد فرآیند تالیف و تدوین کتاب رستم التواریخ برمی آید آن است که نگارش این کتاب در سه مرحله زمانی متفاوت انجام شد «مرحله اول از سال ۱۱۹۳ تا ۱۱۹۹ ق. برخی اتفاقات یادداشت برداری شد. مرحله دوم در سال ۱۲۰۹ ق. سال نهم سلطنت آقامحمدخان قاجار به واسطه درخواست برخی از مقربان سلطان قاجار، مسوده ها را جمع نموده است. مرحله سوم در سال ۱۲۴۷ ق. در واپسین سالهای سلطنت فتحعلیشاه اقدام به تدوین نهایی رستم التواریخ کرده است» (آصف، ۱۳۵۲: ۵۲-۵۱).

مقاله پژوهشی

وی در مورد دلیل تالیف کتاب این چنین می‌نویسد «مرا نامور پدری بود، حکیم‌منش و فیلسوف‌روش... مشهور به امیرمحمد حسن خوش حکایت... که چون احساس نمود و اطلاع یافت که این مخلص در سن چهارده سالگی، پای در دایره شاعری و انشاگری نهاده و دم از فصاحت و بلاغت می‌زند... چنین گفت ای فرزند سعادت‌مند از ابتدای دولت سلطان جمشید نشان شاه سلطان حسین... الی الان از وقایعی که وقوع یافته، هر چه به چشم خود دیدم و هر چه از والد و عم خود شنیدم، قصه‌های شیرین و حکایت‌های دلنشین در خاطر و یاد دارم به تدریج و ترتیب ذکر می‌کنم و به دقت بشنو و بر صفحه تقریر به خامه تحریر درآورد که از من و تو در این ناپایدار روزگار به یادگاری بماند» (آصف، ۱۳۵۲: ۶۳). موضوع کتاب نیز شامل بخش بزرگی از حوادث دوران ایام شاه سلطان حسین صفویه، حمله افغانها، ظهور نادر و دوران حکومت او، حکومت زندیه و دوران حکومت آقامحمدخان و فتحعلی‌شاه قاجار است.

یکی از موضوعات مهم درباره رستم‌التواریخ و مولف آن، قضاوت‌های متعارضی است که از سویی صاحب‌نظران و پژوهشگران مختلف در مورد آن انجام شده است. به طوری که عده‌ای از پژوهشگران با تاختن به رستم‌الحکما وی را مورخی هذیان‌گو و متوهم توصیف کرده‌اند و بعضی دیگر ضمن پذیرفتن ایرادات کتاب، نقاط و جنبه‌های مثبت و کم‌نظیر تاریخنگاری آن را مورد تمجید قرار داده‌اند. عبدالهادی حائری در مورد رستم‌التواریخ و مولف آن گفته است «رستم‌الحکما مردی پندارگرا بوده و بر پایه آن کتاب خود را پیرامون رویدادهای تاریخی به رشته نگارش کشیده است و به همین دلیل کتاب وی به هیچ روی نباید به تنهایی و بدون تطبیق با دیگر گزارش‌های تاریخی به عنوان تاریخ رویدادها مورد استفاده قرار گیرد» (حائری، ۱۳۷۲: ۲۲۲).

غلامحسین زرگری‌نژاد نیز در مقاله ادعا کرد رستم‌الحکما در تالیف رستم‌التواریخ دچار اختلال تفکر شده و روایت وی از تاریخ صفویه واقعی نیست (زرگری نژاد، ۱۳۷۹: ۷۸-۸۱). حسن حضرتی و احمد پاکتچی نیز ادعای زرگری نژاد را تایید کردند (حضرتی، ۱۳۹۰: ۵۱؛ پاکتچی، ۱۳۹۱: ۳۰۲). برخلاف دیدگاه اول، صاحب‌نظرانی همچون سید جواد طباطبایی و عباس میلانی ضمن برشمردن نقاط قوت رستم‌التواریخ، بر تفکر نو و اندیشه‌ورزی در این کتاب تاکید کرده‌اند (طباطبایی، ۱۳۸۱: ۴۱؛ میلانی، ۱۳۷۵: ۲۵۱). محمدعلی جمال‌زاده نیز در مورد رستم‌الحکما گفته است «...من شخصا برای مولف آن از صمیم دل و جان طلب آمرزش می‌کنم که لااقل چنین اثری از خود باقی گذاشته که امروز و پس از آن همه سال و ماه، باز مایه آگاهی و بصیرت، عبرت و در عین حال تفریح خاطر هموطنانش گردیده است» (جمال زاده، ۱۳۵۰: ۱۴۹، ۱۳۴).

ابوالحسن فیاض انوشه در مورد رستم‌التواریخ می‌نویسد «به صرف ناخرسندی از برخی مندرجات رستم‌التواریخ نمی‌توان بر محسنات تردیدناپذیر این کتاب به یک باره قلم بطلان کشید» (فیاض انوشه، ۱۳۹۰: ۱۱۵-۱۱۴). نگارنده مقاله حاضر نیز ضمن احترام به نظریات همه پژوهشگران و استفاده از آنها معتقد است که رستم‌التواریخ و نویسندگان آن همانند دیگر منابع تاریخنگاری در خور نقادی است و دارای نقاط ضعف و قوت می‌باشد؛ ولی در میان منابع تاریخنگاری آن دوره از نظر سبک، محتوا و دیدگاه تاریخ‌نگاری دارای تمایز و برجستگی خاص است و روایت وی از آن دوره تاریخی ایران را نمی‌توان نادیده گرفت.

۵. فروپاشی حکومت صفویه از نگاه رستم‌التواریخ

بررسی چیستی تاریخنگاری کتاب رستم‌التواریخ در باب علل سقوط حکومت صفویه نشان می‌دهد؛ دید نویسنده کتاب به موضوع مذکور یک نگاه ترکیبی و همه جانبه است، بدین معنا که علاوه بر اشاره به عوامل سیاسی و نظامی، تاکید زیادی بر تاثیر و نقش ساختار فرهنگی و اجتماعی و اختلال و تغییر در کارکرد نهادهای کشوری و لشکری دارد. در زیر مهم‌ترین این عوامل مورد بررسی و تبیین قرار می‌گیرد.

۱-۵. روی‌گردانی شاه و کارگزارنش از قانون و سنت‌های قوام‌دهنده امور کشور

از بررسی مطالب کتاب رستم‌التواریخ در باب سقوط سلسله صفویه مشخص می‌شود که پشت کردن به قوانین و سنت‌های که قوام دهنده، ثبات‌بخش و نگه‌دارنده دولت و جامعه ایران بوده و کشور را از رفتن به پرتگاه سقوط باز می‌داشت؛ یکی از عوامل تاثیرگذاری بود که در فروپاشی حکومت صفویه نقش مهمی ایفا کرده است. واکاوی دقیق این موضوع نشان می‌دهد که اساسی‌ترین این قوانین و سنت‌های آسیب دیده در کلام این مورخ شامل رها کردن اصل شایسته‌سالاری در انتخاب مسئولین لشکری و کشوری، بی‌توجهی به دو قوه عقل و تدبیر در تصمیمات مهم حکمرانی، تسلط روحیه آسایش‌جوی و عشرت‌طلبی به جای روحیه جنگاوری و کنشگری مفید برای سامان دادن به امور کشور، غافل شدن از احوال مردم و دردها و رنج‌های آنان، زیرپا گذاشتن اخلاق و قوانین شرعی و عرفی جامعه توسط اولیای دولت، خدشه‌دار شدن اعتقادات و باورهای مردم به نظام سیاسی در اثر اعمال ناشایست و غیر معمول مسئولین و... بوده است.

رستم‌الحکما در مورد بی‌توجهی و زیر پا گذاشتن قوانین گذشته کشور توسط شاه و کارگزارنش و پیامدهای آن نوشته است «سلطان جمشید نشان و ارکان دولتش، از قانون و سنتی که سلاطین ماضیه خصوصاً آبا و اجدادش داشتند، انحراف ورزیدند و از مواعد حکمت تجاوز نمودند و این کلام معجز نظام را فراموش نمودند ... و در آخر الامر دولتش چنان به مغلوبیت، مقهوریت، مخذولیت، منکوبیت، ذلت و افتضاح انجامید که ذکر آنها باعث کلال، ملال و غم شنوندگان خواهد شد» (آصف، ۱۳۵۲: ۹۹). همچنین در مورد فراموش شدن قانون و سنت‌های کارآمد لشکری و کشوری توسط شاه و بهم‌خوردن سامان جامعه در اثر بی‌توجهی به سنت‌ها و اصول کشورداری صفویه معتقد است «شاه سلطان حسین سر رشته تربیت، نظم، نسق و ترتیب لشکر را از دست رها کرده و در طریقه لشکرآرایی و ممالک پیرایی کمال تغافل واهمال ورزیده بود. به اندک زمانی، افراط و تفریط در امور سلطانی و اوضاع جهانبانی وی راه یافته است» (آصف، ۱۳۵۲: ۱۰۲).

آصف در مورد اقدامات شاه سلطان حسین که خلاف اصول مملکت‌داری و آداب حکومتی بوده است، در جایی دیگر می‌نویسد «از آثار زوال دولت و اقبال آن سلطان جمشید نشان آنچه به ظهور رسیده، اول این بود که طبع اشرفش از اسب‌سواری متنفر شده و مایل به خرسواری شده بود و با زنان خاصه خود به باغ‌ها، بوستانها و مرغزارها بر خر مصری یراق مرصع سوار شده و تشریف می‌بردند و به هر قریه که داخل می‌شد زنان و دختران آن قریه بی‌چادر و بی‌پرده به استقبالش می‌آمدند...» (آصف، ۱۳۵۲: ۱۰۶). محمد هاشم آصف در مورد رخت بستن دو قوه عقل و تدبیر از سپهر سیاست ایران در اواخر دوره صفویه نوشته است «امور خر صالحی و زاهدی... بالا گرفت و امور عقلیه و کارهای موافق حکمت و تدبیر در امور، نیست و ناپود گردید» (آصف، ۱۳۵۲: ۱۱۶).

مقاله پژوهشی

رستم‌الحکما همچنین مدعی است که خبر روی‌گردانی شاه سلطان حسین و کارگزارانش از اصول و سنت‌های مملکت‌داری چنان در جهان آن روز منتشر شد، که فرمان‌روایان کشورهای همسایه ایران از جمله عثمانی، هندوستان و ترکستان، با فرستادن ایلچی‌های به ایران، هشدارهای لازم را در مورد فروپاشی کشور به گوش شاه رسانده و رهنمودها و پیشنهادات لازم را جهت بازگشت به سنت‌های گذشته پادشاهی و انجام اصلاحات در مملکت به وی ارائه کرده‌اند؛ ولی شاه و کارگزارانش با غرق شدن در عالم شهوت و رها کردن آداب دیپلماتیک و حتی انسانی، این ایلچی‌ها را مورد تمسخر و با اعمال غیراخلاقی با آنها برخورد کردند، او می‌نویسد «چون خبر این وقایع قبیحه بسمع سلطان روم رسید، ارکان دولت خود را احضار فرمود و از روی مصلحت به ایشان خطاب فرمود که ما را با پادشاه ایران اخوت و دوستی است، باید ایران را محافظت نمود؛ زیرا که دولت روم و ایران تکیه بر یکدیگر دارند. نامه اخوت علامه که مشتمل باشد بر نصایح و مواعظ حسنه بنویسد به پادشاه ایران و بگوید که وزراء امرا و ارکان دولت خود را تغییر و تبدیل بدهد و اگر در این باب اهمال و تغافل ورزد دولت خود را به باد فنا خواهد داد. پس به فرمان سلطان روم عمر آقا... عازم دربار ایران شد... سلطان (شاه حسین) بعد از استماع نامه سلطان روم، به ارکان دولت فرمود در این باب چه می‌گوید، بخاک پایش عرض نمودند که سلطان روم و اتباعش بر تو و اتباع تو حسد می‌برند و نسبت به حضرت تو بی‌ادبی کردند و استخفاف تو نموده‌اند و انشالله با اقبال تو و به شمشیر کج قزلباشی تشریفات رومیه را به آتش خواهیم کشید و دولت عثمانی را بر باد فنا خواهیم داد» (آصف، ۱۳۵۲: ۱۱۴).

نویسنده کتاب رستم‌التواریخ همچنین در مورد هشدارهای سلاطین هندوستان و ترکستان یادآور شد «ایضا از جانب پادشاه هندوستان، از جانب پادشاه ترکستان رسولانی با نامه اخوت علامه ... بدرگاه جهان پناه آمدند و ارکان دولت خاقانی با آنها سلوک زشت انجام دادند» (آصف، ۱۳۵۲: ۱۱۵). رستم‌الحکما علت کمک نکردن سلاطین همسایه ایران از شاه سلطان حسین در هنگام شورش افغانه‌ها را بی‌توجهی وی به سنت‌ها و قوانین مملکت‌داری ذکر کرده و نوشته است «علت امداد و اعانت نکردن ملوک و سلاطین با جاه و تمکین به آن سلطان جمشیدنشان در وقت مغلوب شدن و عاجز گردیدن از طایفه افغانه و نه ماه در محاصره و شهر اصفهان را به قحط و غلامتلا کردن و آخر الامر مقهور و مغلوب و مخدول و منکوب گردیدن همین وقایع قباحت‌آمیز بود» (آصف، ۱۳۵۲: ۱۱۵).

محمد هاشم آصف همچنین با اشاره به بی‌نظمی‌های ناشی از میان رفتن قانون و سنت‌های گذشته که نتیجه آن قدرت گرفتن گروه‌های مغل نظام از جمله اوباش‌ها بوده است، می‌نویسد «چون علم حساب و رایت احتساب و سنجق عدل را اولیای دولت قاهره سلطانی از بی‌عقلی و بی‌تمیزی و شیطان خیالی از پای درآوردند، اصفهان، بلکه همه ایران مانند طویله و اصطبل بی‌مهتر شد. خلاق به شیرینی در هم افتادند و هر کس به پهلوانی و شبروی که می‌توانست از زن و دختر و پسر و مال هر کس محظوظ و متلذذ بشود کوتاهی نمی‌کرد. صفحه دلکش سیاست را باد بی‌تمیزی از بساط ریاست برد و حظ احتساب و رقم و حساب را نشتر جور و ظلم از صفحه روزگار سترد. همه اهل آن زمان، چنان پرورده و مست و ملنگ شده بودند که از دستبرد همدیگر مانند اشتران مست و گاوان جنگی، همه پریشان حال و آشفته خاطر و دلتنگ و اکثر اهل زمان، پهلوان و کشتی‌گیر و شبرو و مکار و عیار و رند و لالایی و طرار بوده‌اند و به هر جا و به هر سرائی که زن یا دختر جمیله یا پسر جمیلی یا اسب و استر راهواری و گرانبهایی سراغ می‌نمودند می‌رفتند و به پهلوانی و شبروی و چالاک‌ی و چستی و به فنون عیاری و مکاری آن را می‌ربودند و کام خود را از آن حاصل می‌نمودند، هر قدر که می‌خواستند می‌بردند. چنان که

پهلوانان و زیردستانی بوده‌اند که اسب بزرگ جثه یا استر قوی هیکل را از دیوارهای خانه‌ها می‌برده‌اند و بر دوش خود گرفته و تا ده فرسخ بلکه بیشتر می‌دویدند» (آصف، ۱۳۵۲: ۱۰۳-۱۰۲).

بدین ترتیب باید گفت بر طبق دیدگاه کارکردگرایانه رستم‌الحکما، شاه سلطان حسین و کارگزارانش در قامت اداره کنندگان و تصمیم‌گیرندگان اجزا و نهادهای مهم سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جامعه، با زیرپا گذاشتن و روی گردانی از کارکرد ثبات‌آمیز، قوام‌دهنده و نظم‌دهنده قوانین و سنت‌های کشور که همانند یک مجموعه بهم پیوسته و دارای ارتباط متقابل نگه دارنده امور جامعه بوده‌اند، سبب‌ساز سقوط و فروپاشی حکومت صفویه شده‌اند.

۲-۵. تفرقه در وحدت ملی از طریق شدت گرفتن تعصب مذهبی شاه و کارگزاران دینی

یکی از موارد مهم در باب نظم و آرامش هر جامعه این است که دستگاه حاکمیت با بردباری و رواداری دینی و فرهنگی زمینه همزیستی مسالمت‌آمیز و بدون تنش را در میان همه اقلیت‌های دینی، مذهبی و فرهنگی برقرار کند. بررسی شرایط دینی و مذهبی جامعه ایران در اواخر دوره صفویه نشان می‌دهد دین اسلام و مذهب شیعه که در نیمه اول حکومت صفویه وحدت ملی و سرزمینی ایران را تحقق بخشیدند، در نیمه دوم این حکومت با رواج تعصب دینی و مذهبی در قالب رفتارهای بسیار تند، خشن و غیرضروری با اقلیت‌های دینی و مذهبی و آزار و اذیت آنها، انسجام و وحدت ملی اقوام و مذاهب گوناگون ایران را دچار خدشه کرده و در زمان حمله افغان‌ها بخشی از ملت ایران یا رویه سکوت در پیش گرفته و یا با افغان‌های شورشی همکاری کرده‌اند؛ از این رو نظم و آرامش و همزیستی مسالمت‌آمیزی که حاصل و نتیجه کارکرد مثبت دین برای همه گروه‌ها و فرقه‌های دینی و مذهبی در سرزمین گسترده ایران با تنوع آیین‌ها بوده است، به عاملی برای سقوط دولت صفویه تبدیل گشت.

بررسی تحلیل تاریخنگاری رستم‌الحکما از فروپاشی حکومت صفویه نشان می‌دهد که یکی از عوامل اصلی سقوط این حکومت، فشار دستگاه سیاسی و دینی صفویان در اواخر این حکومت بر اقلیت‌های دینی و مذهبی بوده است. در همین راستا در مورد اقدامات و اعمال به دور از تدبیر و عقل‌شیعیان و سنیان علیه همدیگر که سبب تفرقه و اختلاف در جامعه شده بود می‌نویسد «در آن وقت، شیعیان با حماقت و رعونت بی‌معرفت از مطالعه مصنفات و مولفات علمای آن زمان چنان می‌دانستند که خون سنیان و مالشان، زنشان و فرزندشان حلال است، هم‌چنانکه سنیان با حماقت و رعونت بی‌معرفت، تلف نمودن جان، مال و عرض شیعه را واجب می‌دانند و این دو طایفه در گرداب گمراهی غرقه می‌باشند» (آصف، ۱۳۵۲: ۱۱۵).

در جایی دیگر در مورد فشار دولت صفویه بر سنیان در افغانستان امروز که سبب شورش و در نهایت سقوط دولت صفویه شده نوشته است «شروع نمودند به آزار وادیت اهل سنت، به مرتبه‌ی که از حد تحریر و تقریر بیرون است، یعنی زنان، دختران و پسران‌شان را بجور و تعدی مورد تجاوز قرار می‌دادند و اموالشان را به زور و شلتاق می‌بردند و بجور و خفا خونشان را می‌ریختند» (آصف، ۱۳۵۲: ۱۱۵). دیدگاه نویسنده رستم‌التواریخ را در این مورد، دیگر منابع تاریخنگاری آن زمان نیز تایید می‌کنند. علاوه بر سنیان یکی از اقلیت‌های دینی که آماج سیاست‌های تعصب مذهبی شاه و کارگزاران نالایق وی قرار گرفته است زرتشتیان بودند. سخت‌گیری نسبت به زرتشتیان چنان بود که آنها برای رهایی از فشار و تعصب مذهبی شاه سلطان

مقاله پژوهشی

حسین به همکاری با افغانها پرداخته‌اند. گیلاننتز^۱ که در اواخر عصر صفوی در اصفهان به شغل طبابت مشغول بود، درباره وضعیت زرتشتیان قبل و بعد از حمله افغانها می‌نویسد «سابقا شاه پیشین (منظور شاه سلطان حسین) زرتشتیان را با زور مسلمان کرده بود ولی اینک (محمود افغان) بدانها اجازه داده است که اگر بخواهند به کیش دیرین خود باز گردند، به همین جهت نیز آنان از جان و دل به خدمت وی برخاسته‌اند» (گیلاننتز، ۱۳۴۴: ۱۰۱).

ابوالحسن قزوینی در هماهنگی با دیدگاه رستم‌الحکما در مورد فشار شاه بر اقلیت‌های دینی که سبب تفرقه در وحدت ملی ایران و آب به آسیاب شورشیان افغان ریختن توسط بعضی از اقلیت‌های دینی شده نوشته است «سختگیری‌های مذهبی محمدباقر مجلسی در آن دوره باعث رنجش و رویگردانی اقلیت‌ها از حکومت صفوی و حتی همکاری زرتشتیان با افغانه شد و این سیاست در نهایت به زیان صفویه تمام شد» (قزوینی، ۱۳۶۷: ۷۹).

مرعشی نیز ضمن تایید دیدگاه آصف در مورد تاثیر اختلاف سنی و شیعه بر وحدت ملی ایران که سبب کمک گرفتن سنیان ایران از فتوای علمای سنی عربستان علیه شیعیان گردید می‌نویسد «آغاز مخالفت و شورش افغانه سنی در زمان میرویس، ناشی از فتوای علمای اهل سنت بر ضد شیعه در حرمین شریفین بود. آنان درست زمانی که ضعف بر دولت صفوی مستولی شده بود با استفاده از همین انگیزه‌های مذهبی به قلمرو صفوی یورش بردند» (مرعشی صفوی، ۱۳۶۲: ۴-۶). بنابراین می‌توان گفت در اواخر دوره صفویه، نهاد دین و مذهب به عنوان یکی از قوام دهنده‌ترین لوازم وحدت ملی در جامعه ایران، کارکرد وحدت آفرین و انسجام‌بخش خود را برای حفظ آرامش و آزادی افراد از یک سو و تزریق انگیزه مذهبی جهت دفاع از حکومت و کشور از سویی دیگر، در اثر تعصب مذهبی نابجای شاه صفویه و ارکان دولتش از دست داده و موجبات سقوط آن دولت را فراهم کرده است.

البته در نقد دیدگاه و روایت رستم‌الحکما که تمامی دلایل و علل سقوط صفویه را به دوران فرمان‌روایی شاه سلطان حسین و کارگزاران وی مربوط کرده است، باید اذعان کرد که هر چند شخصیت سیاسی، دینی و مذهبی شاه سلطان حسین و عملکرد کارگزاران مختلف حکومت وی فروپاشی صفویه را تسریع کرده است؛ ولی پذیرفتن کامل این دیدگاه با یک بررسی تاریخی عمیق، در تضاد است؛ چرا که دنبال کردن سیر ضعف و انحطاط صفویه مشخص می‌کند که آغاز زوال این سلسله پس از مرگ شاه عباس بزرگ و در نتیجه اقدام دور از آینده‌نگری این شاه در تربیت یک ولیعهد لایق و شایسته شروع شده و در دوران حکمرانی شاهانی چون شاه صفی، شاه عباس دوم و شاه سلیمان شدت پیدا کرده است.

۳-۵. کج‌فهمی و درک نادرست شاه از رهنمودهای و دستورات اهل دین

واکاوی رویکرد رستم‌التواریخ به چرایی و چیستی فروپاشی حکومت صفویه نشان می‌دهد که مؤلف کتاب، **درک و برداشت سطحی و نادرست شاه سلطان حسین از رهنمودهای و دستورات اهل دین** را یکی از عوامل اصلی سقوط این حکومت ذکر کرده است. به این معنا که آخرین شاه صفوی با کج‌فهمی و درک سطحی از گفته‌ها و رهنمودهای بزرگان دینی به اعمال و اقدامات به دور از عقلانیت سیاسی و دینی دست زد که نظم کارکردی ساختار سیاسی، فرهنگی، نظامی و... دولت صفویه را دچار اختلال و ناکارآمدی کرده است. در همین راستا در مورد چگونگی و نتیجه برداشت سطحی و به دور از عقلانیت

¹ -Gilanentz

مقاله پژوهشی

شاه سلطان حسین از سخنان و نوشته‌های علامه ملامحمدباقر مجلسی نوشته است «دیباچه بعضی از مولفات جناب علامه العلمایی آخوند ملا محمدباقر شیخ الاسلام شهیر مجلسی را، چون سلطان جمشید نشان و اتباعش خواندند که آن جنت آرامگاهی، به دلایل و براهین آیات قرآنی حکمهای صریح نموده که سلسله جلیله ملوک صفویه، نسلا به نسل بیشک به ظهور جناب قائم آل محمد خواهد رسید، از این احکام قوی دل شدند و تکیه بر این قول نمودند و سر رشته مملکت داری را از دست رها نمودند و گوهر گرانبهای (لایتم الریاسیه الا بحسن السیاسه) را که از درج مقال معجز بیان حضرت امام بحق ناطق صادق بیرون آمده از کف دادند و طرق متعدده فتنه و سبل معدوده فساد و ابواب افراط و تفریط در امور و ظلم به صورت عدل بر روی جهانیان گشادند و در میان خلائق هرج و مرجی زیاده از حد تقریر و تحریر روی داد» (آصف، ۱۳۵۲: ۹۹).

محمد هاشم آصف در جایی دیگر در مورد پیامدهای درک پایین و کم‌مایه شاه صفوی از گفته‌ها و رهنمودهای بخشی از اهل دین که ناشی از کج‌فهمی وی از مبانی و اصول دین اسلام و مذهب شیعه بود نوشته است «آن زهاد بی‌معرفت و خرسالان بی‌کیاست در مزاج شریفش و طبع لطیفش رسوخ نمودند و وی را از جاده جهانبانی و شاهراه خاقانی بیرون و در طریق معوج گمراهی وی را داخل و به افسانه‌های باطل بی‌حاصل او را مغرور و مفتون نمودند و بازار سیاستش را بی‌رونق و ریاستش را ضایع مطلق کردند» (آصف، ۱۳۵۲: ۹۸). نکته مهم و قابل ذکر در اینجا آن است که مولف رستم‌التواریخ در جهت پاسداشت مقام شاهی صفویه و حفظ جایگاه و شان ظل‌الله آن، تلاش کرده تا با چشم‌پوشی از خطاها و قصور شاه صفوی در برداشت سطحی از سخنان بزرگان دین، گروه‌ها و قشرهای دیگر جامعه را مقصر اصلی جلوه دهد؛ تا مسئله مشروعیت‌سازی برای خاندان قاجار براساس مقام شاهی صفویه دچار خدشه و مشکل نشود.

رستم‌الحکما همچنین یکی از تأثیرات مهم کج‌فهمی و برداشت سطحی شاه سلطان حسین از سخنان و رهنمودهای اهل دین بر فروپاشی حکومت صفویه را در موضوع جایگزینی نخبگان ذکر کرده است؛ به این ترتیب که در این دوران، نخبگان سیاسی و نظامی که دارای تدبیر و تجربه بودند، تحت تأثیر کج‌فهمی دینی و مذهبی شاه، جایگاه خود را برای تصمیم‌گیری در مورد مسائل مهم کشور، مشورت دادن و نفوذ بر شاه از دست دادند و افرادی که در امر مملکت‌داری آگاهی و اطلاعی چندانی نداشتند، طرف اصلی مشورت با شاه و نفوذ بر وی قرار گرفته‌اند. وی در همین راستا به برکناری و حذف نصرالله میرزا فرمانده لایق لشکر دولت صفویه که توانسته بود چندین مرحله افغانها را شکست دهد؛ ولی تحت تأثیر کج‌فهمی شاه از سخنان اهل دین از صحنه قدرت حذف شد اشاره و نوشته است «روزی ملاباشی به سربازان نصرالله میرزا تشر زد که لباسشان ملوث است، نصرالله میرزا عصبانی شد و خطاب به ملاباشی گفته است؛ چرا عبث لشکر جان نثار ما را مکدر می‌نماید. در این مقام وجود ملاباشی ضرورتی ندارد و دیگر ملاباشی در روز محاربه با ما نیاید. ملاباشی از سخنان شاهزاده ملول شد..... ارکان دولت حسب التمنای ملاباشی، بالاجماع و الاجتماع شاهزاده را از سالاری و سرداری معزول و به نامردی او را خوار و زار و منکوب و مخدول نمودند... نصرالله میرزای منکوب مخدول غیور، در حال مایوسی از فرط غیرت، کاسه سر خود را بر سنگ خارا چندان زد که کاسه سرش درهم شکست و جان به جان آفرین تسلیم نمود» (آصف، ۱۳۵۲: ۱۵۳).

به طور کلی مطابق آنچه رستم‌الحکما بیان کرد می‌توان نتیجه گرفت که درک پایین و ساده‌لوحانه شاه سلطان حسین از سخنان و دستورات اهل دین، سبب گردید تا وی با رها کردن عقلانیت دینی و سیاسی، به اتخاذ تصمیمات و راهبردهای خلاف تدبیر سیاسی و تحلیل واقع‌گرایانه از وضعیت کشور اقدام کند؛ که نتیجه آن بهم‌خوردن کارکرد و نظم کارآمد بین دو

نهاد دین و سیاست، اختلال و ناکارآمدی در امر کشورداری، ناتوانی در حل مشکلات و بحران‌های کشور و سپس اضمحلال تدریجی حکومت صفویه بوده است.

۴-۵. افتادن زمام امور کشور به دست کارگزاران ناآگاه، نالایق و خیانتکار

دیگر عامل سقوط صفویه را رستم‌الحکما افتادن زمام امور به دست شاه بی‌تدبیر و کارگزاران نالایق ذکر کرده است؛ که نتیجه آن بهم خوردن و از هم گسیختگی سامان اجتماعی کشور و رواج ظلم و ستم و رخت بستن عدالت در جامعه ایران بوده است؛ به عبارت دیگر باید گفت که رستم‌الحکما در تبیین علل فروپاشی حکومت صفویه عملکرد کارگزاران لشکری و کشوری آن دولت را یکی از عوامل اصلی دانسته است.

نویسنده کتاب در این مورد نوشته است «لاجرم، ای عزیزان و ای دانشمندان، بدانید که نواب همایون، سلطان جمشیدنشان، شاه سلطان حسین الموسوی الصفوی بهادرخان پادشاه، در خوبی بی‌نظیر و عظیم المثل بود، کارگزاران غفرت سگال دیو سیرتش دولت خداداده او را به سبب چنین رفتارهای بر باد فنا دادند و او را خسرالدنیا و الاخره نمودند» (آصف، ۱۳۵۲: ۱۱۳).

مؤلف رستم‌التواریخ در ریشه‌یابی فروپاشی دولت صفویه، به خالی‌شدن ارکان این دولت از مردان فاضلی که حامی ملک و ملت بودند و روی کارآمدن کارگزارانی با سابقه زهاد و به دور از کیاست و تدبیر اشاره و این عامل را در سقوط آن دولت بسیار تاثیرگذار ذکر کرده و نوشته است «چون فرمانفرمائی آن سلطان جمشید نشان از بیست پنج سال گذشت، زمره خرسالحان به افسانه و افسون رسوخ در مزاج آن خلاصه ایجاد عصر خود نمودند و او را از شاهراه قانون حکمیانه جهاننداری بیرون کردند و به گمراهی که مخالف عقل و حکمت و مصلحت است او را داخل نمودند» (آصف، ۱۳۵۲: ۱۰۲).

نکته مهم در مورد این گفته رستم‌الحکما آن است که هر چند نقش کارگزاران نالایق در سقوط حکومت صفویه بسیار مهم و تاثیرگذار بود؛ ولی از آنجایی که مورخان رسمی دوره قاجار به دنبال آن بودند تا با پیوند زدن و این همانی برقرار کردن بین خاندان صفویه و خاندان قاجاری از جایگاه و اعتبار سنت شاهی صفویه و اشتراکات ایلی-نژادی آنها برای شاهان قاجار مشروعیت و مقبولیت بسازند، در خیلی از موارد با چشم‌پوشی از نقش و تاثیر شاه در خرابی امور کشور و سقوط صفویه، در پی تبرئه فرد شاه و مقام شاهی به ویژه جایگاه ظل‌الله آن بودند؛ از این رو گناه و تقصیر اوضاع نابسامان و سقوط حکومت را در اکثر مواقع به گردن وزرا و درباریان انداخته بودند. محمد هاشم آصف از زبان خود شاه سلطان حسین بعد از شنیدن خبر شورش افغانها علت زوال حکومت صفویه را نفاق و خیانت ارکان دولتش بیان کرده و نوشته است «بر ما حاصل شده که به علت نامردی و نمک بحرامی و خیانت وزرا و امرا و مقربین درگاهم، دشمن بر ما غالب و مستولی می‌شود و دولت سیصدساله و ممالک از تصرف بیرون می‌رود و همه خراب و ویران می‌شود...» (آصف، ۱۳۵۲: ۱۲۴).

آصف نمونه دیگری از تاثیر و نقش کارگزاران نالایق دولت شاه سلطان حسین را در سقوط این دولت، به هنگام لشکرکشی افغانها ذکر می‌کند که هر سردار و دیوان‌سالاری که رای و نظر و یا اقدام مناسب و درستی برای نجات کشور انجام یا ارائه می‌داد، توسط کارگزاران نالایق شاه بدنام و مورد حمله قرار می‌گرفت. در این زمینه به واقعه شکست افغانها توسط محمدعلیخان و حیدرخان در خراسان اشاره می‌کند که بعد از این پیروزی «ارکان دولت شاه از حسد، هم آغوش غم گشته و

مقاله پژوهشی

به خدمت سلطان جمشید نشان عرض نمودند که مصلحت دولت پادشاهی در آن است که محمدعلیخان و حیدرخان بیات را باید بزودی طلب فرمائی که مبدا نخوتی بورزند و باد غروری در دماغشان راه یابد... چون سلطان جمشید نشان جوابی نفرمود... خود آنها متفق گشته‌اند و فرمان حکومت خراسان را برای محمودخان غلجه فرستادند... محمدعلیخان و حیدرخان از استماع این خبر وحشت‌زده و مضطرب شده‌اند و... اردوی خود را بی‌صاحب بر جا نهاده و یک ناکاردان نارشید را به جایی خود گذاردند و... خود را بدرگاه عالم پناه خاقانی رسانیدند» (آصف، ۱۳۵۲: ۱۲۷-۱۲۸).

نمونه دیگری که رستم‌الحکما از نقش کارگزاران نالایق در سقوط صفویه ذکر می‌کند زمانی است که افغانها یزد را تصرف کرده بودند «لکن دلهای افغانه از سهم و خوف قزلباش‌ها و دبدبه و کوبه شهنشاهی و دولت و استقلال عالم پناهی لرزان بود ... که ناگاه از جانب اصفهان بنیان نفاق از همه وزرا و امرا و ارکان دولت سلطانی و مقربین درگاه عالم پناه خاقانی و... بلند شد و عریضه‌های اخلاص‌آمیز با هدیه‌های ... نزد ایشان رسید و چون روسای افغانه ... از مضامین نفاق اطلاع یافتند قوی دل شدند» (آصف، ۱۳۵۲: ۱۲۹). در جایی دیگر در مورد خیانت کارگزاران دولت در تعلل اعزام نیرو از سراسر کشور به اصفهان و همچنین کمک‌های پنهانی برخی از آنها به محمود افغان نوشته است «محمدقلیخان تخماقلو که وزیراعظم بود با وزرای دیگر نوشتند که در آمدن نیرو توقف نمایید و تعجیل منمائید ... و مقارن این حال وزرا، امرا، باشیان و مقربین درگاه از راه نامردی و نمک بحرامی به محمودخان و روسای افغان عریضه نوشتند که در باب محاربه تعجیل نمایید که اگر از قلمرو ایران قشون جمع آیند از شما یک نفر زنده بیرون نخواهد رفت...» (آصف، ۱۳۵۲: ۱۳۰).

محمد هاشم آصف از زبان میرمحمد حسین برزایی به فتحعلی‌خان قاجار تیموری در مورد خیانت وزیراعظم به صفویان در مقابل افغانها می‌نویسد «دولت صفویه را این وزرا و امرای نفاق پیشه خیانت شعار، نمک بحرام به زوال خواهند رسانید و سلطان جمشید نشان و اولاد و احفادش را به قتل خواهند داد و ایران را به خرابی خواهند رسانید» (آصف، ۱۳۵۲: ۱۳۵). نویسنده رستم‌التواریخ نقش و تاثیر کارگزاران بی‌کیاست و نالایق شاه سلطان حسین را از زبان فتحعلی‌خان قاجار که در هنگام محاصره اصفهان برای کمک به شاه به این شهر رفته بود و دچار دسیسه و فتنه وزرا و امرایی درباری شد اینطوری بیان کرده است «کمر بسته‌اید که ایران را بخرابی دهید و دولت سیصد ساله ملوک صفویه را بر باد دهید... او سپس کلاه از سر خود برگرفته و بر زمین زد و نامه‌های که وزرا و امرا به محمودخان افغان نوشته بودند بنظر خاقانی رساند» (آصف، ۱۳۵۲: ۱۴۵).

منابع دست اول دیگر نیز نظر رستم‌الحکما را در مورد نقش زمامداران بی‌کفایت شاه سلطان حسین در سقوط صفویه نیز تایید می‌کنند. کروسینسکی^۱ که خود شاهد وقایع اواخر صفویه بود، در مورد سپردن امور به دست رجال ناآگاه توسط شاه سلطان حسین نوشته است «خود را با خواننده‌ها، نوازنده‌ها، سازنده‌ها، مطرب‌ها، رقاص‌ها و... در مجالس همنشین و امور حکومت خود را به رجال دولت سفارش نمود... و ظالم از مظلوم و حق از باطل تمیز نیافت و همه به هوای نفس خود هر چه خواستند کردند و گرد از وجود ملک و ملت برآوردند» (کروسینسکی، ۱۳۶۴: ۱۴-۱۳). جونس هنوی^۲ نیز در مورد نقش کارگزاران شاه در سقوط صفویه می‌نویسد «چون شاه خود در عیش و نوش حرمسرا غوطه‌ور بوده تمام کارها را به دست کارگزاران خود سپرده بود و آنها هم هر کاری که می‌خواستند می‌کردند و در کار همدیگر نیز توطئه و کارشکنی می‌کردند»

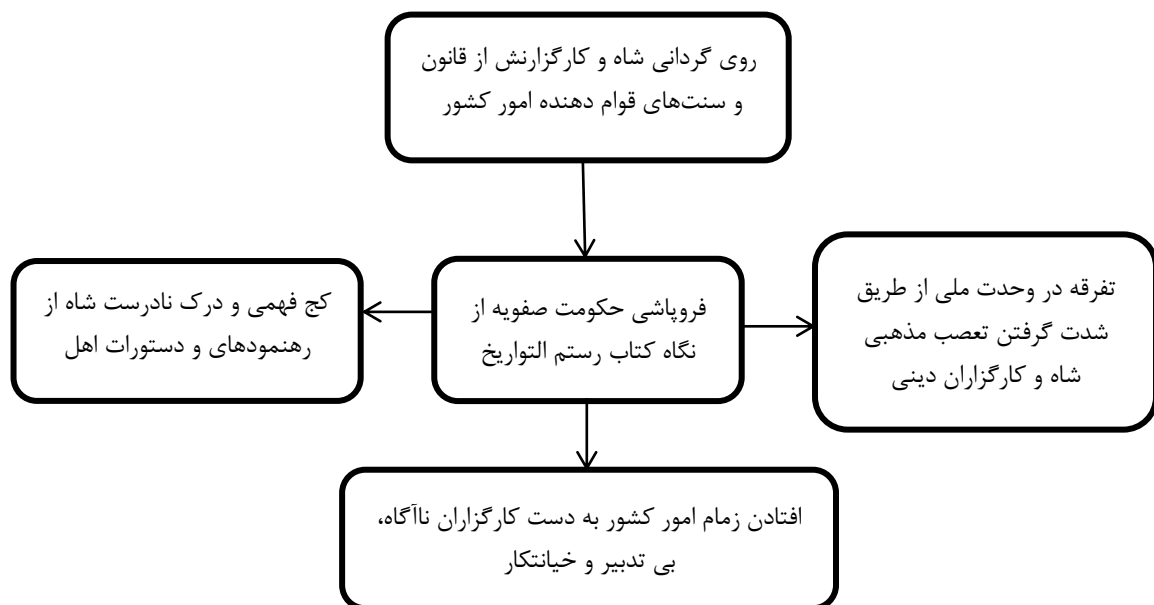
^۱ - krusinski^۲ - Jonas hanway

مقاله پژوهشی

(هنوی، ۱۳۶۷: ۱۷). کارگزاران نالایق شاه صفوی کار را به جایی رسانده‌اند که «در اثر بی‌توجهی آنها به امور اقتصادی و مالی و بروز عادات زشت و ناپسند اقتصادی همچون رشوه، رباخواری و... مردم در فقر و بیچارگی فرو رفته بودند» (والسر، ۱۳۶۴: ۲۴).

در نتیجه چنین وضعیتی «رفته رفته در کل مملکت اختلال راه یافته و در هر سری سودایی و در هر گوشه‌ای ندایی برخاسته و در هر قلعه خرابی‌ای هزاران دزد و اوباش به هم رسیدند» (مروی، ۱۳۶۴: ۱۸). بنابراین باید گفت بر اساس آنچه نویسنده رستم‌التواریخ گزارش داده است، دستگاه اجرایی و قانون‌گذاری صفویه که در نیمه اول این حکومت با کارکردی منظم، هماهنگ و دارای عملکرد مثبت و قوام‌دهنده در جهت بقا و تداوم جامعه ایران و حاکمیت سیاسی صفویه به عنوان نظام کل، عمل می‌کرد، در اواخر این حکومت به دلیل سپردن امور به کارگزاران نالایق و بی‌تدبیر دچار اختلال عملکردی شده و آرامش و ثبات جامعه دچار تزلزل و روند فروپاشی حکومت صفویه هموار و تسهیل گردیده است.

نمودار فروپاشی حکومت صفویه از نگاه کتاب رستم‌التواریخ

نتیجه

یکی از موضوعات محوری و کلیدی مورد توجه و تاثیرگذار بر تاریخنگاری ایران در دوره افشاریه، زندیه و اوایل دوره قاجار بحث چرایی و چگونگی سقوط و فروپاشی حکومت صفویه بوده است. محمد هاشم آصف معروف به رستم‌الحکما یکی از این مورخان بود که در کتاب رستم‌التواریخ فروپاشی حکومت صفویه را مورد نوعی آسیب‌شناسی قرار داده است. بررسی وی در مورد فروپاشی صفویان نسبت به سایر مورخان دارای تمایز و نوآوری خاصی می‌باشد. به این معنا که وی با گذر از تاثیر عوامل سیاسی و نظامی معمول در سقوط حکومت‌ها، با نوعی تاریخنگاری فرهنگی در قالب رویکرد کارکردی-ساختاری، فروپاشی صفویان را مورد بررسی قرار داده است. مطابق آنچه از بررسی کتاب رستم‌التواریخ برمی‌آید جامعه ایران عصر صفویه به مثابه نظام کل، از اجزا و عناصری در قالب تشکیلات، نهادها و سازمانهای مختلفی تشکیل شده بود که همه اجزا آن با ارتباط متقابل، هماهنگ و منظم هر کدام وظیفه، نقش و یا کارکرد مخصوص خود را انجام می‌دادند و موجب ثبات، آرامش، قوام و کارآمدی دولت و جامعه می‌شدند؛ اما در اواخر این حکومت عواملی همچون روی گردانی شاه و کارگزارانش از قانون و سنت‌های قوام دهنده امور کشور، تفرقه در وحدت ملی از طریق شدت گرفتن تعصب مذهبی شاه و کارگزاران دینی وی، کج فهمی و درک نادرست شاه از رهنمودهای و دستورات اهل دین و در آخر افتادن زمام امور کشور به دست کارگزاران ناآگاه، نالایق و خیانتکار، سامان و سیستم حاکمیتی صفویان دچار اختلال کارکردی شده و رو به ضعف و فروپاشی رفت.

به طور کلی باید گفت بررسی دیدگاه تاریخنگاری رستم‌التواریخ در مورد فروپاشی صفویه نشان می‌دهد که محمد هاشم آصف اعتقاد داشت که ساختار دستگاه قانون‌گذاری، نظارتی و اجرایی امور لشکری و کشوری صفویه تحت تاثیر عوامل مختلف سیاسی و عمدتاً فرهنگی به لحاظ کارکرد دچار خدشه و ناکارآمدی شده است. به عبارت دیگر مطابق نظریه کارکردگرایی اگر همه نهادها و ارکان دولت صفویه وظیفه و کارکرد معین مربوط به خود را به درستی انجام می‌دادند، نظم فرهنگی، اجتماعی و سیاسی به خطر نمی‌افتاد و در ساختار سیاسی دولت خدشه وارد نمی‌شد. در نتیجه عدم تلاش برای چاره‌جویی جهت برطرف کردن بحرانها و مشکلات مذکور، این دولت دچار ناکارآمدی و در نهایت فروپاشی شده است.

نکته قابل یادآوری آن است که بررسی همه جانبه‌ی فروپاشی صفویه نشان می‌دهد روایت رستم‌التواریخ در مورد سقوط صفویه را نمی‌توان به طور کامل پذیرفت؛ چرا که رستم‌الحکما در راستای مشروعیت‌سازی برای شاهان قاجاری براساس نهاد شاهی صفویه در بعضی مواقع با بی‌گناه خواندن شاه صفویه و سانسور نقش و تاثیر وظایف و اختیارات مستبدانه آن در قدرتمندی یا زوال حکومت، شاه را تبرئه کرده تا جایگاه ظل الله آن دچار خدشه نشود. دیگر آنکه هرچند شخصیت و اقدام شاه سلطان حسین فروپاشی حکومت صفویه را تسریع کرد؛ ولی سیر تاریخی انحطاط صفویه نشان می‌دهد شروع این فروپاشی از سالها قبل از سلطنت شاه سلطان حسین آغاز شده و نسبت دادن تمامی تقصیرها به دوران حکمرانی وی، دور از یک بررسی آسیب‌شناسانه عمیق، جامع و واقع‌بین است.

تضاد منافع

بدین‌وسیله نویسندگان اعلام می‌دارند که هیچ نفع متقابلی از انتشار این مقاله ندارند.

- آزاد ارمکی، تقی، (۱۳۸۱)، نظریه‌های جامعه‌شناسی، تهران، انتشارات سروش.
- آصف، محمدهاشم، (۲۵۳۷)، رستم‌التواریخ، به اهتمام محمد مشیری، تهران، شرکت سهامی کتابهای جیبی.
- باقی، عمادالدین، (۱۳۷۷)، شیوه‌های رهبری امام خمینی برای بسیج در جنگ عراق و ایران، پایان نامه کارشناسی ارشد، گروه جامعه‌شناسی دانشگاه علامه طباطبائی.
- پاکتچی، احمد، (۱۳۹۱)، نقد، متن، تنظیم و ویرایش صالح زارعی، تهران، انتشارات دانشگاه امام صادق.
- حائری، عبدالهادی، (۱۳۷۲)، نخستین رویارویی‌های اندیشه‌گران ایرانی با دو رویه تمدن بورژوازی غرب، تهران، امیرکبیر.
- حضرتی، حسن، (۱۳۹۰)، روش پژوهش در تاریخ‌شناسی، تهران، پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی.
- جمال زاده، سید محمدعلی، (۱۳۵۰)، رستم‌التواریخ و مولف آن رستم‌الحکما، مجله وحید، شماره ۸۸، صص ۱۴۹-۱۳۴.
- توسلی، غلام عباس، (۱۳۸۵)، نظریه‌های جامعه‌شناسی، تهران، سمت.
- ریتزر، جورج، (۱۳۸۹)، نظریه‌های جامعه‌شناختی معاصر و ریشه‌های کلاسیک آن، ترجمه شهناز مسمی‌پرست، تهران، ثالث.
- زرگری‌نژاد، غلامحسین، (۱۳۷۹)، رستم‌الحکما هذیان به جای تاریخ، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، شماره ۳۷ و ۳۸، صص ۸۱-۷۶.
- طباطبائی، سیدجواد، (۱۳۸۱)، دیباچه‌ای بر نظریه انحطاط ایران، تهران، انتشارات نگاه معاصر.
- راین، آلن، (۱۳۶۷)، فلسفه علوم اجتماعی، ترجمه عبدالکریم سروش، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
- فکوهی، ناصر، (۱۳۸۱)، تاریخ اندیشه و نظریه‌های انسان‌شناسی، تهران، نشر نی.
- فیاض انوشه، ابوالحسن، (۱۳۹۰)، پدیده رستم‌التواریخ؛ تاملی بر شخصیت محمدهاشم آصف و اثر تاریخی او، تحقیقات تاریخ اجتماعی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال اول، شماره اول، صص ۹۷-۱۲۲.
- قزوینی، ابوالحسن، (۱۳۶۷)، فوائد الصفویه، به اهتمام مریم میراحمدی، تهران، انتشارات موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- کروسینسکی، تادیوزیودا، (۱۳۶۴)، سفرنامه کروسینسکی، ترجمه عبدالرزاق دنبلی، تهران، انتشارات توس.
- گولد، جولیس و کوکب، ویلیام، (۱۳۷۶)، فرهنگ علوم اجتماعی، جمعی از مترجمین، تهران، مازیار.
- گیدنز، آنتونی، (۱۳۸۷)، مبانی جامعه‌شناسی، ترجمه منوچهر صبوری، تهران، نشر نی.
- گولدنر، آلوین، (۱۳۸۳)، بحران جامعه‌شناسی غرب، ترجمه فریده ممتاز، تهران، انتشارات علمی.
- گیلاننتر، سرکیس، (۱۳۴۴)، سقوط اصفهان، ترجمه محمد مهریار، اصفهان، کتاب فروشی شهریار.
- میلانی، عباس، (۱۳۷۵)، رستم‌التواریخ و مساله تجدد، مجله ایران‌شناسی، سال هشتم، شماره ۳۰، صص ۱۰۶-۸۳.
- مروی، محمدکاظم، (۱۳۶۴)، عالم آرای نادری، به اهتمام محمدامین ریاحی، ج ۱، تهران، زوار.

مقاله پژوهشی

مرعشی صفوی، میرزا محمد خلیل، (۱۳۶۲)، مجمع‌التواریخ، به اهتمام عباس اقبال، تهران، انتشارات سنایی و طهوری.
هنوی، جونس، (۱۳۶۷)، هجوم افغانها و زوال دولت صفویه، ترجمه اسماعیل دولتشاهی، تهران، انتشارات یزدان.
والسر، سیسیلا شوستر، (۱۳۶۴)، ایران صفوی از دیدگاه سفرنامه‌های اروپاییان، ترجمه غلامرضا ورهرام، تهران، انتشارات امیرکبیر.

Āzād Armaki, Taqi. (2002). Nazariyyeh-hā-ye Jāme'e-shenāsi. Tehran: Soroush.

Asef, Mohammad Hashem. (1979). Rostam al-Tawarikh. edited by Mohammad Moshiri. Tehran: Pocket Books Joint Stock Company.

Bāqī, Emād al-Din. (1998). Sheyveh-hā-ye Rahbari-ye Emām Khomeyni barā-ye Basij dar Jang-e 'Erāq va Irān. M.A. Thesis, Department of Sociology, Allameh Tabataba'i University.

Pāktachi, Ahmad (2012), Naqd. Edited and revised by Sāleh Zāre 'i. Tehran: Imam Sadeq University Press.

Hā'eri, Abdolhādi. (1993). Nokhostin Rūyārūyi-hā-ye Andishegarān-e Irāni bā Do Rūyeh-ye Tamaddon-e Bourgeoisie-ye Gharb. Tehran: Amir Kabir.

Hazrati, Hasan. (2011). Ravesh-e Pazhūhesh dar Tārikh-shenāsi. Tehran: Pazhūheshkadeh-ye Imam Khomeini va Enqelāb-e Eslāmi.

Jamālzādeh, Seyyed Mohammad 'Ali. (1971). "Rostam al-Tavārikh va Mo'allef-e Ān Rostam al-Hokamā." Majalleh-ye Vahid, no. 88, pp. 134–149.

Tavassoli, Gholām 'Abbās. (2006). Nazariyyeh-hā-ye Jāme'e-shenāsi. Tehran: SAMT-

Ritzer, George. (2010). Nazariyyeh-hā-ye Jāme'e-shenākhti-ye Mo'āser va Risheh-hā-ye Klassik-e Ān. Translated by Shahnāz Mosammī-Parast. Tehran: Sales.

Zargari-Nezhad, Gholamhossein. (2000). "Rostam al-Hokamā: Hazyān be Jā-ye Tārikh." Ketāb-e Māh-e Tārikh va Joghrāfiyā, nos. 37–38, pp. 76–81.

Tabātābā'I, Seyyed Javad. (2002). Dībācheh'I bar Nazariyyeh-ye Enhetāt-e Irān. Tehran: Negāh-e Mo'āser.

Ryan, Alan. (1988). Falsafeh-ye 'Olūm-e Ejtemā'i. Translated by Abdolkarim Soroush. Tehran: 'Elmi va Farhangi.

Fakouhi, Nasser. (2002). Tārikh-e Andisheh va Nazariyyeh-hā-ye Ensān-shenāsi. Tehran: Nashr-e Ney.

Fayyāz Anusheh, Abolhasan. (2011). “Padideh-ye Rostam al-Tavārikh: Ta’ammoli bar Shakhshiyat-e Mohammad Hāshem Āsef va Athar-e Tārikhi-ye Ū.” *Tahqiqāt-e Tārikh-e Ejtemā’i*, Research Institute for Humanities and Cultural Studies, vol. 1, no. 1, pp. 97–122.

Qazvini, Abolhasan. (1988). *Favāyed al-Safaviyyeh*. Edited by Maryam Mirahmadi. Tehran: Institute for Cultural Studies and Research.

Krusinski, Tadeusz Juda. (1985). *Safarnameh-ye Krusinski*. Translated by Abdolrazzaq Donboli. Tehran: Tous.

Gould, Julius & Kolb, William. (1997). *Farhang-e ‘Olūm-e Ejtemā’i*. Translated by a group of translators. Tehran: Maziar.

Giddens, Anthony. (2008). *Mabāni-ye Jāme‘e-shenāsi*. Translated by Manouchehr Sabouri. Tehran: Nashr-e Ney.

Gouldner, Alvin. (2004). *Bohrān-e Jāme‘e-shenāsi-ye Gharb*. Translated by Farideh Momtāz. Tehran: Enteshārāt-e ‘Elmi.